

Кулік Людміла

КУЛЬТУРНА-НАЦЫЯНАЛЬНЫЯ СТЭРЭАТЫПЫ І ЭТАЛОНЫ
Ў САМАТЫЧНАЙ ФРАЗЕАЛОГІІ БЕЛАРУСАЎ

На сучасным этапе даследаванняў лінгвістыка характарызуецца зваротам да мовы ў тоеснай сувязі з мысленнем, а таму і да вывучэння моўнай карціны свету ўвогуле і да яе фрагментаў у прыватнасці. Працэс апісання моўнай карціны свету звязаны з рэканструкцыяй пэўнай падсістэмы ведаў носьбіта мовы, якая адлюстроўвае пазнанне чалавекам сябе і акаляючай рэчаіснасці праз і з дапамогай свайго цела: асоба праецыруе яго структуру на сусвет, у выніку чаго часткі цела займаюць цэнтральнае месца ў культурнай карціне свету.

Сувязь найменняў частак цела, альбо саматызмаў, з акаляючым светам абумоўлівае сімвалічнае ўспрымання іх функцыянавання, што найбольш яскрава выяўляецца ў фразеалагічных адзінках (далей – ФА), якія ўтрымліваюць назапашаныя стагоддзямі вопыт і веды іх носьбітаў. Даследаванне фразеалогіі дазваляе ўстанавіць яе сувязь з ментальнай культурай народа, што ілюструецца вобразна-асацыятыўным комплексам ФА, які ў сваю чаргу “канатуе (узаемадзейнічае) з сістэмай эталонаў, стэрэатыпаў і г.д., якая выпрацавана ў сістэме народнага светаўспрымання” [7, с. 12].

Мэта нашага артыкула – інтэрпрэтаваць саматычныя ФА беларускай мовы з улікам закадзіраваных у іх унутранай форме культурна-нацыянальных стэрэатыпных уяўленняў і эталонаў. Пад стэрэатыпамі намі разумеюцца існуючыя ў свядомасці асобы альбо цэлага калектыву пэўныя вобразы і паняцці, якія валодаюць трывала замацаванай за імі семантыкай, матэрыялізуюцца ў маўленні праз словы, спалучэнні слоў альбо ФА і ствараюць культурна-моўны вобраз. Пад эталонам, услед за В.М. Тэліяй, разумеем “характаралагічную вобразную падмену якасцей чалавека альбо прадмета якой-небудзь рэаліяй – персонай, натуральным аб’ектам, рэччу, якія становяцца знакам дамінуючага ў іх з пункту погляду штодзённа-культурнага вопыту, якасці” [11, с. 242].

Лінгвакультуралагічны аналіз беларускіх ФА з саматычнымі кампанентамі дазваляе выявіць у іх межах разнастайныя культурна-нацыянальныя стэрэатыпныя ўяўленні і эталоны. У сувязі з тым, што ФА ў значнай ступені ўласціва катэгорыя ацэначнасці, яны размяркоўваюць “абазначаемыя з’явы на адмоўныя і станоўчыя” [10, с. 232]. У межах артыкула спынім увагу на беларускіх ФА, якія маюць выразна пазітыўны ацэначны характар. Так, у ФА з кампанентам *горб* знаходзіць адлюстраванне стэрэатыпнае ўяўленне пра цяжкую працу: *гнуць <свой> горб* ‘выконваць цяжкую работу; мардаваць сябе працай’, ‘працаваць на каго-н., быць у каго-н. у заняволенні’; *на чужым гарбу ў рай ехаць* ‘карыстаючыся плёнам чужой працы, дамагацца сваёй карыслівай мэты’ і інш. Вобраз ФА заснаваны на сімвалізацыі выгляду чалавека: *горб* – гэта “ненармальна пукатасць на спіне або на грудзях”, якая ўтвараецца ў выніку скрыўлення пазваночніка альбо грудной клеткі праз выкананне пэўнай працы, задзейнічанне ў пэўным

працэсе [12, с. 154]. У ФА *сваім гарбом* ‘непасрэднай цяжкай працай (жыць, нажываць, здабываць і пад.)’ саматычны кампанент *горб* фігуруе як эталон вынослівасці. Цікава, што ў носьбітаў мовы ўзніклі станоўчыя асацыяцыі на ўтварэнне на целе чалавека, якое з’яўляецца анамальным.

ФА *пагрэць лоб* ‘старанна, да поту папрацаваць’ таксама ілюструе звязаную з фізічным дзеяннем стэрэатыпную сітуацыю ‘цяжка працаваць’. У іншай ФА з кампанентам *лоб* (*сямі пядзей у лбе* ‘вельмі разумны, здольны, здатны’) рэпрэзентуюцца ўжо не толькі фізічныя (знешнія, відавочныя), але і ментальныя асаблівасці асобы. Гэта тлумачыцца ўяўленнямі аб тым, што наяўнасць у чалавека высокага лба характарызуе яго як абавязкова разумную асобу. Пабудаваны на метаніміі вобраз ФА абумоўлівае яе эталоннасць: фразеалагізм у цэлым выступае адзінкай вымярэння разумовых здольнасцей чалавека.

А.І. Дубовік адзначае, што “беларускаму нацыянальнаму характару практычна ва ўсе часіны... былі ўласцівы мужнасць і вынослівасць, жыццязстойкасць і нескаронасць” [5, с. 204]. Менавіта гэтыя стэрэатыпныя рысы, гатоўнасць да мужнай абароны каго- альбо чаго-н. выяўляюцца ў ФА з кампанентамі *галава*, *грудзі*, *лоб*: *падстаўляць галаву / лоб пад кулі* ‘рызыкаваць жыццём у баі’; *стаяць грудзмі* ‘мужна абараняць каго-, што-н.’ і інш. Дзеянне, якое рэпрэзентуецца ў пералічаных ФА, накіравана на адлюстраванне абароны, адбіццё варожага націску. Цікава, што сінонімамі апошняй ФА з’яўляюцца аднаструктурныя фразеалагізмы *стаяць гарой* ‘усімі сродкамі абараняць, адстойваць каго-, што-н.’ і *стаяць сцяной* ‘дружна, аднадушна выступаць (у абарону чаго-н., супраць чаго-н. і пад.)’, дзе кампаненты *гара* і *сцяна* выступаюць кантэкстуальнымі сінонімамі саматызму *грудзі*, бо назоўнікі *гара* і *сцяна* з’яўляюцца сімваламі перашкоды, надзейнай абароны і непранікальнасці. Саматызм *грудзі* выяўляе пералічаныя якасці толькі ў межах фразеалагічнага кантэксту, а таму выступае квазісімвалам.

Неад’емнай рысай беларускага менталітэту з’яўляецца гасціннасць, што і рэпрэзентуюць ФА з *мілай душой* ‘з вялікай радасцю, ахвотай (аддаць, пачаставаць, адносіцца і пад.)’; з *распасцёртымі рукамі* ‘прыветна, гасцінна, з вялікім задавальненнем’ і інш. Моўнае значэнне і культурны змест пералічаных ФА абумоўлівае іх асаблівую ролю ў маўленні – характарызаваць адносіны чалавека да каго- ці чаго-н., не толькі назваць дзеянне, але і засяродзіць увагу на розных спосабах гэтага працэсу.

Паклон як этыкетны знак прывітання, развітання альбо згоды быў шырока распаўсюджаны ў мінулым. У залежнасці ад ступені інтэнсіўнасці выканання паклону ФА змяшчаюць і перадаюць разнастайныя яго віды (*кланяцца ў ногі*, *падаць на калені* ‘ўніжана прасіць аб чым-н.’; *схіляць галаву* ‘прызнаваць сябе пераможаным, пакарацца, паддавацца каму-н.’, ‘пакланяцца каму-, чаму-н., адносіцца з глыбокай пашанай да каго-, чаго-н.’ і інш.), аднак указанне на стандартную стэрэатыпна-этыкетную форму паводзін змяшчаецца толькі ў ФА *біць чалом* ‘пачціва кланяцца, вітаючы каго-н.’, ‘пачціва прасіць каго-н.’, ‘з глыбокай пачціvasцю ставіцца да каго-н., вітаючы што-н.’ Ва ўнутранай форме гэтай і падобных ФА знаходзяцца архітыпічнае проціпастаўленне “верх – ніз”, а таксама ўяўленні носьбіта мовы аб целе як аб адзінцы вымярэння прасторы.

Адной з прызнаных станоўчых стэрэатыпных рыс беларусаў з’яўляецца шчырасць. Такая адметнасць рэпрэзентуецца ФА з варыянтнымі кампанентамі *душа / сэрца: ад чыстага сэрца / душы* ‘з усёй шчырасцю, непрытворна, зусім адкрыта, чыстасардэчна’; *ад шчырага сэрца / душы* ‘з усёй шчырасцю, непасрэднасцю, адкрытасцю’; *з адкрытай душой / сэрцам* ‘вельмі шчыра, даверліва, чыстасардэчна; без прадузятасці (рабіць што-н., адносіцца да каго-н.)’ і інш. Наяўнасць варыянтнасці кампанентаў звязана з падобным сімвалічным успрыманням іх ролі носьбітамі беларускай мовы: *душа* і *сэрца* з’яўляюцца “органамі” пачуццяў чалавека і звязаны з яго ўнутраным жыццём. Акрамя таго, менавіта сэрца – “месца знаходжання душы, канцэнтраванне жыццёвай сілы” [9, с. 156], а разам яны з’яўляюцца ўніверсальнымі: “душа і сэрца – самае патаемнае месца для захавання вобразаў, успамінаў... месца лакалізацыі пачуццяў” [3, с. 412].

Беларусы праяўляюць сябе як знаўцы ежы і яе прыгатавання, што рэпрэзентуецца ў ФА стэрэатыпнымі сітуацыямі з дапамогай саматызмаў *бок, вуха, зуб, пальчыкі, рот, язык: выкладаць бакі* ‘есці што-н. апетытнае, смачнае’; *аж за вушамі трашчыць* ‘з вялікім апетытам, задавальненнем’; *узяць на зуб* ‘перакусіць, з’есці чаго-н. нямнога’, ‘пакаштаваць, паспытаць якую-н. яду’; *пальчыкі абліжаш* ‘вельмі смачны, прыемны; пра яду, пітво’; *у роце растае* ‘вельмі смачны’; *язык праглынеш* ‘вельмі смачны, прыемны, апетытны; пра яду, пітво’ і інш. У аснову ФА пакладзены назіранні за паводзінамі чалавека, яго мімікай у час яды. Цікава, што ў стварэнні ФА задзейнічаны не толькі найменні частак цела, якія непасрэдна звязаны з працэсам яды (*зуб, рот, язык*), але і іншыя органы (*бок, вуха, пальчыкі*). У выніку названня часткі цела ў дадатак да іх прыродных характарыстык надзяляюцца зусім іншымі сэнсамі. Дададзім, што сярод пералічаных вылучаецца ФА *аж за вушамі трашчыць*, якая ў адрозненне ад астатніх “можа выражаць розныя, нават кантрасныя адносіны і ацэнку спосабу ўжывання ежы” [8, с. 39].

У ФА як *вока ў ілбе / лобе* ‘самае дарагое, што ёсць, засталася ў каго-н.’; *як вока, як зрэнку вока* ‘вельмі старанна, клапацліва’ саматычны кампаненты *вока / зрэнка* выступаюць эталонам вызначэння каштоўнасці. Названыя ФА сведчаць аб тым, што вочы – гэта не толькі асноўны сродак успрымання чалавекам акаляючай рэчаіснасці, але і галоўны орган, з дапамогай якога адбываецца яе асэнсаванне.

Праз вобразы ФА *як вока* ‘вельмі (поўны), роўны з берагамі’ і *на поўнае вока* ‘вельмі добра, уволю’, якія суадносяцца з саматычным кодам культуры, рэпрэзентуецца эталоннае ўяўленне аб *воку* як аб адзінцы вымярэння. З аднаго боку, *вока* выступае мерай паўнаты і можа разглядацца як ёмістасць, якая можа змясціць у сабе вялікую колькасць чаго-н. З другога боку, *вока* выступае мерай абсалютна камфортнага стану чалавека, што дасягаецца ў выніку добрага сну. А ў цэлым ФА выконваюць ролю эталона вымярэння напоўненасці, паўнаты выканання дзеяння.

Яшчэ адзін эталон вымярэння плошчы і гарызантальнай адлегласці выяўляецца ў ФА *наколькі хапае вока* ‘на вялікай прасторы ў наваколлі; як толькі можна далёка бачыць’; *як вокам кінуць* ‘на вялікай прасторы ў наваколлі’. А ў ФА *як вокам згледзець* кампанент *вока* з’яўляецца не толькі эталонам вымярэння

плошчы ('на вялікай прасторы ў наваколлі'), але і эталонам хуткасці ('адразу ж, вельмі хутка, імгненна (зробіць што-н.)'. У ФА ў *міг вока, у імгненне вока, у момант вока* 'адразу ж, вельмі хутка, імгненна (зробіць што-н.)' саматычны кампанент выступае эталонам хуткасці, нават імгненнасці. Узнікненне пералічаных ФА звязана з тым, што марганне (міг) павека з'яўляецца самым хуткім рухам, які можа зробіць чалавек [2, с. 370]. Зыходзячы з адзначанага, можна сцвярджаць, што саматызм *вока* набывае ў мове культуры сэнс інструмента-эталона вымярэння значнасці, адлегласці, плошчы і часу.

Вобраз пэўнага абсалюту рэпрэзентуюць ФА са структурай спалучэння аднародных членаў, звязаных злучнікавай сувяззю: *душой і целам* 'усёй істотай, цалкам, ва ўсіх адносінах'; *рожкі ды ножкі* 'нічога, амаль нічога ці зусім нічога не (засталося ад чаго-, каго-н.)'; *рукамі і нагамі* 'рашуча і неадступна (быць супраць чаго-н., уперціся і пад.)' і інш. Такія ФА выступаюць у ролі эталона цэласнасці пры візуальнай ацэнцы чалавека ці эталона паўнаты праяўлення якой-небудзь якасці асобы.

Часам для адлюстравання пэўнай эталоннай характарыстыкі чалавека звяртаецца ўвага на яго знешні выгляд, выраз твару альбо фізічныя асаблівасці. Напрыклад, узнікненне ФА *валасатая рука* 'актыўнае садзейнічанне, аказанне пратэкцыі; блат', 'хто-н. мае заступніка, які можа пасадзейнічаць, аказаць падтрымку' тлумачыцца ўяўленнямі славян аб валасах, якія з'яўляюцца "адным з самых старажытных сімвалаў множнасці і, такім чынам, сімвалам багацця, урадлівасці, пладавітасці" [13, с. 182]. У той жа час "у самых розных вобразных устойлівых спалучэннях лексема *волас* выступае эталонам чаго-небудзь нязначнага, дробнага і т. п." [4, с. 143]: *вісець на валаску* 'аказвацца ў вельмі ненадзейным, небяспечным становішчы'; *на волас* 'трошачкі, ледзь-ледзь', 'ніколькі, зусім (не заснуць, не прыбавіць і пад.)' і інш.

Сярод кампанентаў ФА вялікую цікавасць выклікаюць саматызмы *барада і вусы* (*браць Бога за бараду* 'дасягаць вяршынь беззаганнасці, бездакорнасці'; *матаць на вус* 'цвёрда запамінаць, улічваць на будучае'; *самі з вусамі* 'не горшыя за іншых'). Адзначаныя саматызмы "ўспрымаюцца носьбітамі мовы ў якасці партрэтных рыс абавязкова сталага мужчыны, а таму, як можна меркаваць, характарызуюць якасці чалавека, што дасягаюцца ў пэўным узросце, набываюцца з вопытам. У сімвалічным сэнсе названыя словы атаясамліваюцца з лексэмамі "стары", "умудроны", з'яўляюцца паказчыкамі жыццёвых дасягненняў" [6, с. 43].

ФА *кроў з малаком* 'здоровы, моцны, у росквіце', 'вельмі прыгожы; звычайна пра жанчыну', 'свежы, румяны', *кроў адхлынула ад твару* 'хто-н. збялеў, пабляднеў з якой-н. прычыны' аб'яднаны кампанентам *кроў*, ужыванне якога тлумачыцца, па-першае, сімвалічным значэннем крыві, паколькі лічыцца, што яна з'яўляецца цэнтрам і сімвалам сілы, месцам знаходжання душы; па-другое, яе разнастайнымі рытуальна-магічнымі функцыямі [1]. Такая агульная сімволіка лексемы *кроў*, што ўзнікла ў выніку інтэрпрэтацыі протасітуацыі, пакладзенай у аснову ФА, дазваляе суаднесці названы кампанент з нацыянальна-культурнымі эталонам здаровага, прыгожага, румянага чалавека, ці бледнага з якой-н. прычыны.

Кампанент *цела* ў складзе ФА ў *цэле* ‘поўны, укармлены, сыты’ выступае эталонам здаровага, сытага чалавека, а ў ФА *спадаць з цела* ‘худзець’ і ў *чорным цэле* ‘надгаладзь, без дастатковага харчавання’ – наадварот.

Нярэдка ў беларускай фразеалогія людзі надзяляюцца нехарактэрнымі ім часткамі цела, якія “запазычваюцца” ў жывёл. Вобразы такіх ФА ўзыходзяць да міфалагічных уяўленняў аб акультуранай будове свету, а менавіта анімістычнай, альбо зааморфнай. Так, саматызм *крыло* ў ФА з’яўляецца эталонам надзейнай абароны (*пад крылом* ‘пад чыёй-н. апекай, пад прыглядам (жыць, знаходзіцца і пад.)’), самастойнасці (*стаць на крыло* ‘пачаць весці самастойнае жыццё, зрабіцца самастойным’) і незалежнасці (*распраўляць крылы / крылле* ‘пачынаць дзейнічаць на поўную сілу сваіх здольнасцей, магчымасцей’).

Як вядома, у кампаратыўных ФА выяўленне эталона з’яўляецца безумоўным, але сярод саматычных ФА вылучаецца толькі адна са станоўчай адзнакай – *язык / язычок як брытва* ‘здольны востра і дасціпна гаварыць’, ‘хто-н. дасціпны, з’едлівы ў размове’. Заўважым, аднак, што эталонам вастрэні маўлення выступае кампанент-артэфакт *брытва*, а кампанент-саматызм *язык* набывае эталонныя якасці, дзякуючы параўнанню з ім.

Такім чынам, на матэрыяле саматычных ФА відавочным становіцца выбар чалавекам самога сябе, сваіх частак цела ў якасці эталонаў і стэрэатыпаў у найўнай карціне свету, якія дэманструюць сувязь саматызмаў з рэаліямі акаляючай рэчаіснасці. Працэс пазнання чалавекам сябе самога праз сябе выяўляецца дзякуючы дэкадзіраванню культурнай інфармацыі і раскрыццю вобразаў, што змешчаны ва ўнутранай форме ФА.

Спіс літаратуры

1. Белова, О.В. Кровь [Электрон. ресурс] / Словарь : Дом Сварога : Славянская мифология / К.В. Бегтин. – [М.?], 1997–2011. – Режим доступа : <http://www.pagan.ru/slowar/k/krower18.php>. – Дата доступа : 11.06.2008.
2. Бирих, А.К., Мокиенко, В.Н., Степанова, Л.И. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник. – СПб., 2001. – С. 370.
3. Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий / редкол.: В.Н. Телия (отв. ред.) [и др.]. – 2-е изд. стер. – М. : АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2006. – 784 с. – (Фундаментальные словари).
4. Гудков, Д.Б. Телесный код русской культуры : материалы к словарю / Д.Б. Гудков, М.Л. Ковшова. – М. : Гносиз, 2007. – 288 с.
5. Дубовік, А.І. Асаблівасці нацыянальнага характару беларусаў / А.І. Дубовік // XXI век: актуальные проблемы исторической науки : материалы междунар. науч. конф., посвящ. 70-летию ист. фак. БГУ, Минск, 15–16 апр. 2004 г. / Белорус. гос. ун-т ; редкол.: В.Н. Сидорцов (отв. ред.) [и др.]. – Минск, 2004. – С. 203–205.
6. Зайцава, Л.У. Фразеалагізмы з кампанентамі лексіка-семантычнай групы ‘рагавыя ніткападобныя ўтварэнні на скуры’ / Л.У. Зайцава // Изв. Гомел. гос. ун-та им. Ф. Скорины. – 2007. – № 4 (43). – С. 42–46.

7. Ковшова, М.Л. Культурно-национальная специфика фразеологических единиц (когнитивные аспекты) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / М.Л. Ковшова. – М., 1996. – 244 с.
8. Ляшчынская, В.А. Пра хлеб і да хлеба : Веды і вопыт беларусаў у фразеалагічных адзінках мовы / В.А. Ляшчынская // Роднае слова. – 2011. – № 11 (286). – 38–42.
9. Маслова, В.А. Введение в лингвокультурологию : учеб. пособие / В.А. Маслова. – М. : Наследие, 1997. – 207 с.
10. Мокиенко, В.М. Славянская фразеология : учеб. пособие для вузов со спец. “Рус. яз. и лит.” / В.М. Мокиенко. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высш. шк., 1989, – 287 с.
11. Телия, В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – М. : Шк. “Яз. рус. культуры”, 1996. – 288 с.
12. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : больш за 65000 слоў / Нац. акад. навук, Ін-т мовазнаўства ; [І.М. Бунчук і інш.] ; пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. – 4-е выд. – Мінск : Беларус. Энцыкл., 2005. – 784 с.
13. Шейнина, Е.Я. Энциклопедия символов / Е.Я. Шейнина. – М. : АСТ. – Харьков : Торсинг, 2006. – 591 с.